

بررسی کوتاه وضعیت گرمایشی مدارس جدید، در دوره قاجار

● امین محمدی*

اشاره

چالش گرمایش و سرمایه‌های مدارس و در کل پشتیبانی و تدارکات مدارس دولتی، یکی از مواردی بوده که بر فرایند آموزش تأثیر داشته است. بررسی این اسناد مرتبط می‌تواند نحوه ساختار و فرایند حوزه پشتیبانی این مسائل در آن دوران را به ما نشان دهد. در ذیل به بررسی تعدادی از اسناد موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران در موضوع وضعیت گرمایشی مدارس ارائه می‌شود.

مقدمه

پس از استقرار نظام مشروطه، شمار مدارس دولتی افزایش چشمگیری یافت و به موازات آن، برخی از مدارس خصوصی نیز در سال‌های پس از مشروطه تحت نظر وزارت معارف قرار گرفتند و دولت مؤظف شد برای نگهداری و تأمین هزینه‌های آن‌ها ردیف بودجه در نظر بگیرد. مهم‌ترین هزینه‌های مدارس شامل پرداخت حقوق کارکنان، خرید و اجاره ساختمان مدرسه، خرید ابزار و ادوات، و تأمین سوخت برای گرمایش مدارس در فصل زمستان بود. از بین هزینه‌های نگهداری مدارس، تأمین سوخت زمستانی هر چند نسبت به دیگر هزینه‌ها ارزان‌تر بود، اخلاص در تهیه آن می‌توانست به تعطیلی مدارس بیانجامد.

بررسی اسناد وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه دوره قاجار نشان می‌دهد که دولت تمهیدات بسیاری برای تأمین سوخت مورد نیاز مدارس در نظر می‌گرفت و بازرسان این وزارتخانه نیز همواره نسبت به وضعیت گرمایش و سوخت مدارس با حساسیت برخورد می‌کردند؛ اما سوخت مورد استفاده برای گرمایش مدارس در دوره قاجار چه بود؟ با وجود اکتشافات نفتی در سال ۱۲۸۷ شمسی در ایران و استخراج گسترده آن پس از این تاریخ، دست کم تا اوایل دوران پهلوی دوم سوخت بخاری‌های مدارس زغال‌سنگ

* دکتری تاریخ، پژوهشگر پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران Amin.Mohammadi64@ut.ac.ir

بود. زغال سنگ یکی از سوخت‌های فسیلی بود که در انقلاب صنعتی نقشی مهم و اساسی داشت و مزیت آن نسبت به زغال چوب، دوام گرمایش آن بود. در ایران عصر قاجار هم برای گرمایش از زغال سنگ استفاده می‌شد و معادن این سوخت فسیلی در نقاط مختلف کشور وجود داشت. با گسترش مدارس دولتی، دولت قاجار همه ساله بودجه‌ای اختصاصی برای تأمین سوخت مدارس دولتی در نظر می‌گرفت و مدارس خصوصی نیز هزینه سوخت را از دانش‌آموزان دریافت می‌کردند (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۱۳/۳۷۰/۲۹۷). حال این پرسش مطرح است که تخصیص بودجه برای سوخت مدارس به چه صورت بود؟ اسناد تاریخی دوره قاجار نشان می‌دهند که اختصاص سوخت به مدارس بر اساس دستورالعمل مشخصی صورت می‌گرفت و روند آن به این صورت بود که هر ساله صورت بخاری‌های مدارس به اداره کل تفتیش وزارت معارف ارسال می‌شد و این اداره براساس تعداد بخاری‌های هر مدرسه، میزان مشخصی زغال سنگ به آن مدرسه اختصاص می‌داد. برای مثال، مدرسه دارالمعلمین تهران که ۱۱ بخاری داشت، برای مصرف یک سال، ۱۶ خروار زغال سنگ دریافت می‌کرد. براساس اسناد وزارت معارف، به بخاری‌های متوسط برای گرم کردن یک کلاس، روزانه ۳ من و به هر بخاری‌های کوچک نیز روزی ۲ من زغال سنگ اختصاص می‌یافت (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۳۶۹۶۸/۲۹۷). همان‌طور که گفته شد، شمار معادن زغال سنگ در کشور زیاد بود و تنها هزینه حمل و نقل باعث افزایش قیمت این سوخت فسیلی می‌شد. برای کاهش قیمت، زغال سنگ مورد نیاز را از نزدیک‌ترین معادن تأمین می‌کردند. برای نمونه، زغال سنگ مدارس تهران غالباً از معدن شمشک تأمین می‌شد (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۱۸۱/۰۰/۲۹۷). علاوه بر زغال سنگ، بخشی از هزینه سالانه سوخت مربوط به تأمین هیزم (چوب سفید) بود که از آن برای اشتعال زغال سنگ استفاده می‌شد. چوب هیزم‌ها غالباً از درخت گردو و زبان گنجشک بود، چرا که زغال درخت گردو و زبان گنجشک کیفیت بهتری نسبت به سایر درختان داشت (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۳۷۳۱/۲۹۷). چوب هیزم به صورت انبوه از جنگل‌های شمال کشور و درخت‌های منطقه زاگرس به پایتخت حمل می‌شد و قیمت آن در دوره قاجار به طور متوسط خرواری ۷ تومان بود (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۱۳/۳۷۰/۲۹۷).

وزارت معارف بر میزان مصرف زغال سنگ و هیزم مدارس نظارت می‌کرد و اداره کل تفتیش وظیفه این نظارت را بر عهده داشت. در ابتدای هر سال، مدارس تعداد بخاری‌های اسقاطی و بخاری‌های جدید مورد نیاز خود را به اداره کل تفتیش وزارت معارف ارسال می‌کردند و این اداره پس از بررسی درخواست‌ها آن‌ها را رد یا تأیید می‌کرد (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۶۲۱۳/۲۹۷). بازرسان وزارت معارف به صورت مداوم از مدارس بازرسی می‌کردند و وظیفه داشتند میزان ذخیره زغال سنگ و هیزم مدارس را کنترل کنند و به اداره

۱. هر خروار معادل ۳۰۰ کیلوگرم است.

کل تفتیش گزارش دهند. در گزارش یکی از بازرسان اداره کل تفتیش از مدرسه دارالفنون به تاریخ ۱۸ اسفند ۱۳۰۳ شمسی آمده است که: «بنده خواستم به انبار زغال سرکشی نموده و از موجودی زغال سنگ مدرسه اطلاعی حاصل نمایم. فراش مدرسه که متصدی روشن کردن بخاری‌ها می‌باشد به نهار رفته بود و کلید انبار را هم همراه برده بود. بنده تا ظهر معطل شدم، نیامد، ولی از قرار اظهار فراش دیگر مدرسه، تقریباً یک خروار زغال و پنج شش من چوب سفید باقی مانده است» (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۳۲۱۰۹).

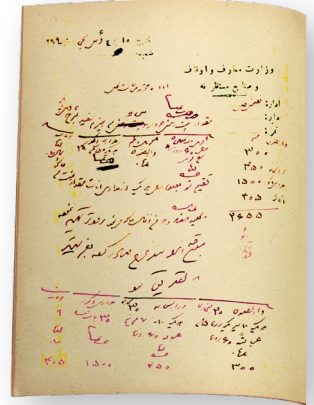
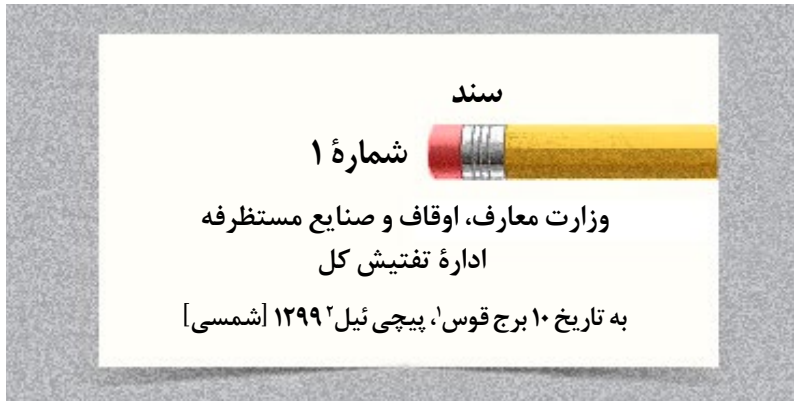
تمام شدن سوخت پیش از پایان دوره سرما از اتفاقات رایجی بود که هر ساله برای برخی مدارس رخ می‌داد. در صورتی که زغال سنگ اختصاص یافته به مدارس پیش از پایان زمستان تمام می‌شد، مدارس به اداره کل تفتیش اطلاع می‌دادند و پس از بررسی این اداره، میزان زغال مورد نیاز دوباره به مدرسه داده می‌شد. در صورتی که سال به پایان می‌رسید و بخشی از زغال مصرف نمی‌شد، میزان زغال باقیمانده از برآورد زغال سال بعدی مدرسه کسر می‌شد (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۲۶۲۱۳).

زغال سنگ و هیزم در مهرماه هر سال با نظارت مفتش اداره ملزومات کل وزارت مالیه^۱ تحویل مدیران مدارس می‌شد (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۱۶۳۰۰). افزون بر هزینه‌های تأمین سوخت، مدارس مخارج دیگری چون پرداخت دستمزد به هیزم‌شکن و خرید ابراری مثل سیخ بخاری و کبریت داشتند (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۳۰/۲۵۵۴). وظیفه روشن کردن بخاری و نگهداری از آن بر عهده فراش مدرسه بود (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۰۸۶۹). زغال و هیزم‌ها در طول سال در انبار مدرسه نگهداری می‌شد و فراش وظیفه حفاظت از آن را بر عهده داشت. به مستخدمین مدارس نیز سوخت زمستانی برای گرمایش داده می‌شد. این سوخت به صورت زغال و خاکه بود و گاهاً نیز به ازای هر نفر مستخدم ۳ تومان وجه نقد به عنوان هزینه خرید سوخت پرداخت می‌شد (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۰۳۰۵۲).

در ادامه، چند سند در ارتباط با تأمین سوخت مدارس در دوره قاجار برای آشنایی مخاطبان با اسناد تاریخی بازخوانی می‌شود.

۱. اداره ملزومات وظیفه تأمین مایحتاج اداره‌های دولتی را بر عهده داشت.

بازخوانی اسناد

اداره محترم محاسبات کل [وزارت مالیه]

مقدار بیست و شش خروار و ۵۵ من هیزم سفید به شرح ذیل باید تقسیم شود:

- تحویل نایب علیخان برای ۶۰ روز، از برج قوس چهار خروار و ۵۰ من

- تحویل ناظم مدرسه دارالفنون ۳ خروار

- مدارس ذکور هر یک ۵۰ من برای ۳۰ بار برابر با ۱۵ خروار

- مدارس اناث چهار خروار

به علاوه برای هر یک از مدارس اناث مقدار هشت من خاکه و زغال که کلیه [آن] هفتاد

و دو من زغال و خاکه می‌شود، زودتر تهیه نموده مبلغ قیمت آن را سند خرج صادر کرده بفرستید که تصدیق شود.

- دارالفنون ۲۰ بخاری هر یک ۱۰ سیر یک روزه ۵ من عجالاً ۶۰ روزه ۳ خروار برابر با ۳۰۰ من

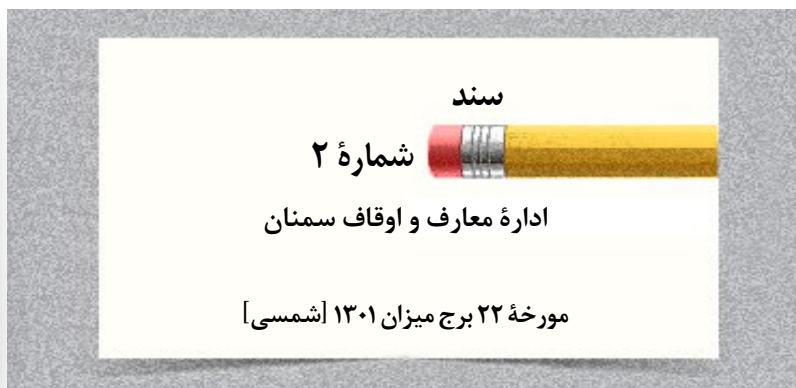
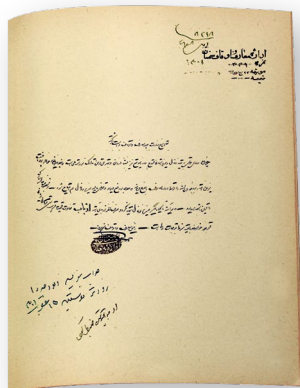
- وزارتخانه ۳۰ بخاری هر یک ۱۰ سیر ۷ من و نیم عجالاً ۶۰ روزه ۴ خروار و ۵۰ من برابر با ۴۵۰ من

- مدارس ذکور ۳۰ بار ۵۰ من، ۱۵ خروار برابر با ۱۵۰۰ من

- مدارس اناث ۹ بار ۴ خروار و ۵ من برابر با ۴۰۵ من (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۳۷۲۱۲).

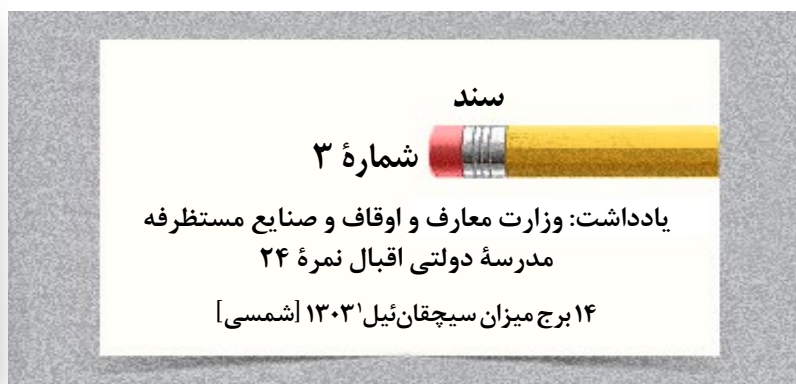
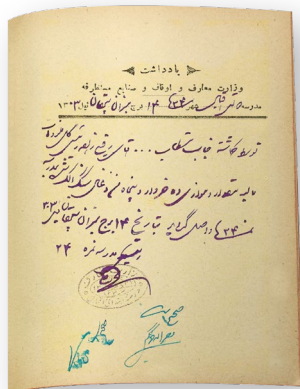
۱. آذرماه

۲. سال میمون

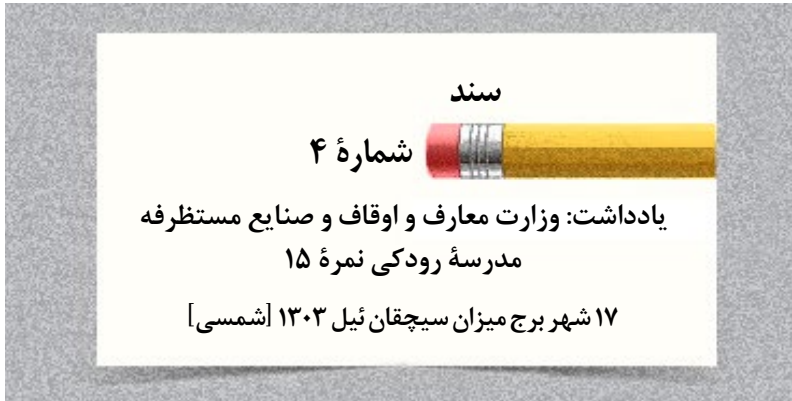

مقام منیع وزارت جلیله معارف و اوقاف دامت شوکت

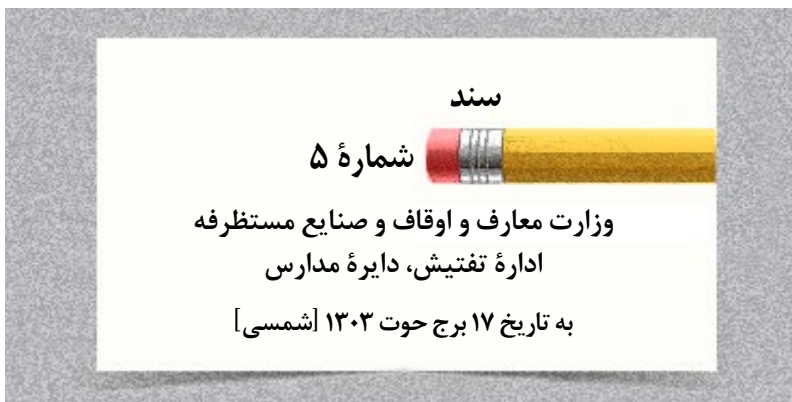
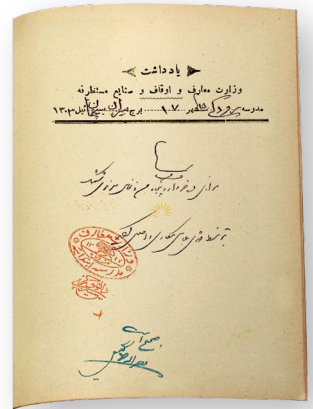
چون مدارس دولتی به تهیه زغال و هیزم زمستان محتاج و در این موقع نیز نسبتاً ارزان و بهتر می توان تدارک نمود، مستدعی است عاجلاً امر فرمایید حواله پرداخت میزان اعتبار بودجه هذه السنه را توسط اداره معارف ابلاغ فرمایند که علاوه بر رفع ایراد و تعرض مالیه، هیزم و زغال هم ابتیاع شود. و مخصوصاً خاطر مبارک را قرین استحضار می دارد که هر آتیه تا یک ماه دیگر هیزم و زغال تهیه نگردد، صرف نظر از بدی آتیه، از بابت تفاوت قیمت، قریب سی تومان زیان توجه خواهد نمود و بقیه منوط به توجهات عالی است. [امضاء]: رئیس معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه - [مهر]: اداره معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، ۱۳۳۹ [قمری]. [آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۲۰۷۹۴].

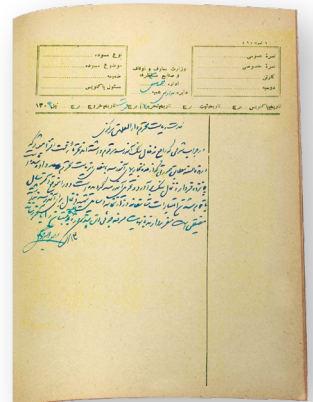
توسط گماشته جناب مستطاب آقای رفیع زاده رئیس کل ملزومات مالیه، مقدار و موازی ده خروار و پنجاه من زغال سنگ الک شده به مدرسه نمرة ۲۴ واصل گردید. به تاریخ ۱۴ برج میزان سیچقان نیل ۱۳۰۳. [امضاء]: رئیس مدرسه نمرة ۲۴. [مهر]: وزارت معارف، مدرسه ابتدایی اقبال - نشان شیروخورشید ۱۳۳۷ق، نمرة ۲۴ [آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۱۶۳۰۰].

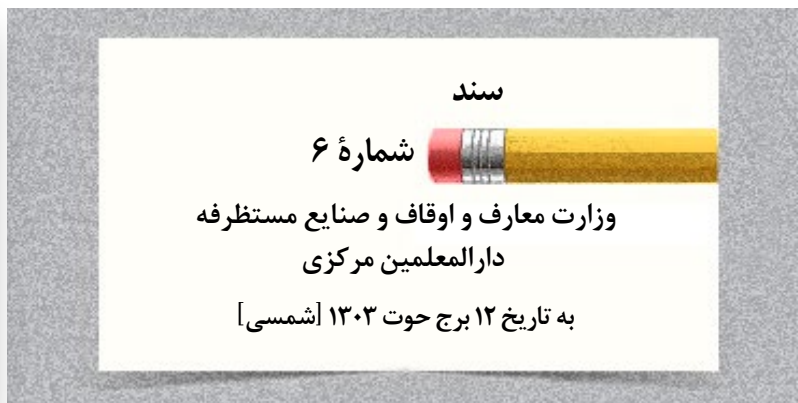
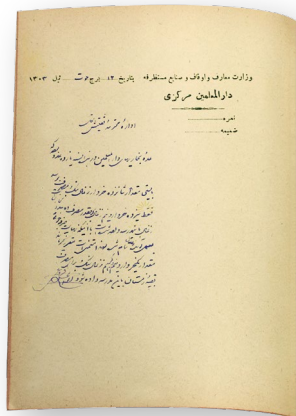

موازی ده خروار و پنجاه من زغال سرنندی شمشک به توسط مشهدی عباس مکاری واصل گردید. [مهر]: حسین دانشوری، ۱۳۴۱ق- [مهر]: وزارت معارف مدرسه ابتداییه نمره ۱۵، نشان شیر و خورشید ۱۳۳۷ق. (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۱۶۳۰۰).

خدمت ریاست محترم دارالمعلمین مرکزی در جواب شرحی که راجع به زغال سنگ آن مدرسه مرقوم داشته‌اند محترماً زحمت افزا می‌شود که در هذلسنه مطابق صورتی که از عده بخاری‌های آن مدرسه به امضای آن ریاست محترم رسیده، داده شده است، پانزده خروار زغال سنگ برآورد و تحویل آن مدرسه گردیده است و در این موقع آخر سال با تمام شدن اعتبارات متأسفانه وزارتخانه وسایل تهیه زغال برای آن مدرسه نداشته، مقتضی است مقرر دارند با نهایت صرفه جویی این چند روزه زمستان را به آخر رسانند. [امضاء]: نصرالله جهانگیری (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۲۶۲۱۳).

اداره محترم تفتیش کل

عده بخاری‌های دارالمعلمین در هذه السنه یازده عدد بوده که بایستی مقدار شانزده خروار زغال سنگ به مصرف برسد. فقط سیزده خروار و نیم زغال که به قدر مصرف ده عدد بخاری است زغال به این مدرسه داده شده است. با این که نهایت صرفه‌جویی به عمل آمده، زغال تمام شده، لهذا متمنی است مقرر فرمایند مقدار یک خروار و نیم دیگر هم زغال سنگ برای مصرف بقیه زغال سنگ برای مصرف بقیه زمستان به این مدرسه داده شود. [امضا]: ابوالحسن فروغی (آرشیو ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۲۶۲۱۳).

منابع

اسناد تاریخی آرشیو ملی ایران، شناسه‌های:

۲۹۷/۳۷۲۱۲	۲۹۷/۲۰۷۹۴	۲۹۷/۱۶۳۰۰	۲۹۷/۲۶۲۱۳
۲۹۷/۳۷۲۱۱	۲۹۷/۰۰۱۸۱	۲۹۷/۳۶۹۶۸	۲۹۷/۳۷۰۱۳
			۲۹۷/۳۲۱۰۹